

ten eerste om te kijken naar specifieke vormen van spiritualiteit (zoals Franciscaanse of verwesterd-boeddhistische) en ten tweede om analyses te maken van het verschijnsel van belangstelling voor spiritualiteit. Geloof, gedrag en gemeenschap moeten dan in onderlinge samenhang bestudeerd worden. Deze ‘cleane’ benadering contrasteert nogal met meer sympathiserende benaderingen in dezelfde bundel, en zo verschijnt direct het debat over de consequenties voor theorie en methodiek van de sociale wetenschappen.

Caroline Humphrey biedt hiervoor een aardig hulpmiddel. Ze onderscheidt vier wereldbeelden: het seculiere, het wetenschappelijke, het spirituele en het religieuze. Wat haar betreft is het de kunst om even bij zo’n wereldbeeld te gast te kunnen zijn (*sojourning*), en ze illustreert die houding met voorbeelden uit de hulpverlening. Deze heeft religieuze (christelijke) wortels, maar wordt nu gedomineerd door een seculier wereldbeeld. Ondertussen dienen de religieuze en spirituele dimensies van de hulpverlening zich niet-temin aan, zeker in een multireligieuze samenleving. Vrijgevestigde therapeuten gaan volop het spirituele pad op. De auteur ziet de gevaren daarvan, maar vraagt zich toch af of de reguliere hulpverlening hier niet van kan leren.

Ook de bundel als geheel is een veelzijdig verzet tegen de verabsolutering van eigen standpunten, juist omdat de bijdragen uit zulke diverse hoeken komen. Protesten tegen secularisme, sciëntisme, religionisme en spiritualisme zijn erin verenigd – tegen de, toch wel, apologetische agenda van de redacteurs in. Een pleidooi voor meer onderzoek naar religie zou zorgvuldiger moeten worden onderscheiden van een pleidooi voor meer sympathie ervoor. Wat dit betreft leidt deze Brits-Australische bundel aan hetzelfde euvel als ons WRR-rapport over religie in het publieke domein.

Kees de Groot

(Universiteit van Tilburg)

Bremmer, Jan N. (2010), *The rise of Christianity through the eyes of Gibbon, Harnack and Rodney Stark*, Groningen: Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap RUG, pp. 69, ISBN 9789036742191.

Eind jaren negentig toen we over Rodney Starks boek *The Rise of Christianity* (1996) spraken, zei de classicus en godsdienstwetenschapper Jan Bremmer dat hij het een intrigerend boek vond, maar dat het geen kwaad had gekund als de auteur het manuscript door een classicus had laten lezen. In januari 2010 toen Bremmer afscheid nam van de RUG was het onderwerp van zijn openbare les de opkomst van het christendom zoals dat werd gezien door Edward Gibbon (1737-1794), Adolf von Harnack (1851-1930) en Rodney Stark.

Bremmer constateert met Theodor Mommsen (1817-1903), de grootste 19e eeuwse classicus, dat Gibbons meesterwerk, *The History of the decline and fall of the Roman Empire*

(6 dln; 1776-1788) – waarvan het eerste deel ‘twee boosaardige en aanstootgevende’ (invidious) hoofdstukken bevat waarin de opkomst van het christendom wordt beschreven – altijd ‘met voorzichtigheid’ moet worden gebruikt, omdat Gibbons waarnemingen over het Christendom door de Verlichting, waarvan hij immers een kind was, waren gekleurd. Von Harnack was een ‘historiserende theoloog’ en de grootste kenner van het vroege christendom ooit, die vooral bekend is geworden door *Das Wesen des Christentums* (1900). Harnacks argumenten in *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* (1902) blijken veel theologischer te zijn dan Harnack zelf dacht, en bovendien veronachtzaamde hij de sociaal-culturele context waarin de vroege christenen leefden. Bremmer legt beide werken ondanks de grote eruditie die er uit spreekt met ambivalente gevoelens terzijde.

Rodney Stark is de meest uitdagende contemporaine godsdienstsocioloog volgens Bremmer; al zal de Nijmeegse hoogleraar sociologie Ultee dat niet direct vinden. De nadruk op persoonlijke netwerken, de rol van de hogere strata, het idee van de niche op de religieuze markt en zijn kennis van nieuwe religieuze bewegingen, en de rationaliteit van het martelaarschap maken *The rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History* (1996) tot een interessant boek, maar het vormt volgens mij geen partij voor de boeken van Gibbon en Harnack.

Starks gedachten over de aard van het bekeringsproces, zoals verwoord in het zogenoemde Lofland-Stark model uit 1965, vindt Bremmer overtuigend. Alleen is het jammer dat Stark daar niet wat meer mee heeft gedaan. Starks aannames over de (lineaire?) groei van het vroege christendom zijn voor Bremmer eigenlijk niet aanvaardbaar. Een aantal van duizend christenen rond het jaar 40 AD en ook de aantallen rond het jaar 300 waar Stark op komt, vormen een slag in de lucht: ‘not based on any certain ancient evidence’ (p. 47). Was het voor Stark duidelijk dat de vroege christenen tot de bovenlaag behoorden, volgens Bremmer weten we pas rond 200 wat meer over de grootste steden van het Romeinse Rijk; en toen zouden de joden die onder het gehoor van de christelijke predikers zaten inderdaad niet tot de armsten hebben behoord. Starks stelling dat joden ook nog tot in de vijfde eeuw een belangrijk deel uitmaakten van de vroege Kerk, omdat de joden zich tot het christendom hadden bekeerd om te kunnen overleven (integratie, geen assimilatie) kan niet kloppen: joden waren al snel een kleine minderheid in het christendom, en de christenvervolgung maakte bekering een ondeugdelijke overlevingsstrategie. Starks argument dat de christenen gedurende de epidemieën elkaar hielpen en daardoor een grote kans op overleven hadden, klinkt voor Bremmer overtuigender. Ook het getalsmatig grote aandeel van vrouwen onder de vroege christenen door de tegenstand van christenen tegen abortus en infanticide was een feit.

Spannender vindt Bremmer Starks gedachte voortkomend uit diens paradigma dat martelaren bewuste, rationele, keuzes maakten. Zo’n aanname wijkt af van gangbare opvattingen dat martelaren zich irrationeel gedroegen. Wanneer Bremmer stelt dat de

rationele keuze–theorie niet alles kan verklaren, zoals bijvoorbeeld huiselijk geweld en zelfmoordaanslagen (p. 54), en ook niet altijd de keuze voor het martelaarschap, denk ik dat hij hier de plank mislaat. Stark is eerder een market–theorist dan een r(ationele) k(euze) socioloog. Voor rk-sociologen geldt dat ze alle maatschappelijke, i.e. dus niet individuele, verschijnselen kunnen verklaren. Mensen hebben behoefte aan fysiek welzijn en willen daarnaast status, en willen ook nog van andere mensen houden, en willen dat anderen ook om hen geven. Tenslotte willen ze dat ‘relevante anderen’, degenen die er voor hen toe doen, hen bevestigen in hun gedrag. Relevante anderen hoeven geen mensen van vlees en bloed te zijn, maar ook het geweten of ‘God’ kunnen als zodanig functioneren (zie ook Hak 2007). Daarmee laten ook ‘irrationele’ maatschappelijke verschijnselen zich verklaren.

Bremmer stelt dat Stark niet in de zelfde ‘league’ speelt als Gibbon en Von Harnack. Vanzelfsprekend stond deze uitslag van te voren vast. Immers een uitgesproken alfawetenschapper die de levenswerken van eveneens alfawetenschappers vergelijkt met een bijdrage van een gammawetenschapper die vanuit zijn algemene theorie hypothesen afleidt en zich waagt aan de verklaring van een probleem als de groei van het christendom zal altijd in het nadeel van de laatste uitvallen. Dat neemt niet weg dat het een genot is om deze mooi geschreven en erudiete verhandeling (298 noten op 65 pp.) te lezen.

Durk Hak

(als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen te Groningen)

Literatuur

Hak, Durk (2007), Stark and Finke or Durkheim on conversion and (re-) affiliation. An outline of a structural functionalist rebuttal to Stark and Finke’, in: *Social Compass* 54/2, 295-313.

Elshof, Toke (2009), *Van huis uit katholiek. Een praktisch theologisch, semiotisch onderzoek naar de ontwikkeling van religiositeit in drie generaties van rooms-katholieke families*, Delft: Eburon, pp. 493, ISBN 9789059722798, € 43.00.

Voor Toke Elshof is ‘Van huis uit katholiek’ een praktisch theologische term in het religieuze vormingsproces van katholieken, die duidt op de cruciale rol van het gezin. Daarbij worden andere invloeden betrokken: de kerkelijke betrokkenheid, het deel uitmaken van een bepaalde generatie, van een sociale laag en van een gender. Haar onderzoek doet vermoeden, dat in Nederlandse katholieke kringen de huiselijke religieuze socialisatie in beweging is. Daarin onderscheidt zij processen van ont-traditionalisering, van privatisering, van subjectivering. Al deze termen krijgen een nadere uitleg. In deze bespreking maak ik